

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QORUNMASINDA ƏLDƏ OLUNMUŞ NƏİLİYYƏTLƏR

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Bu bölgədə müxtəlif dövrlərə aid xeyli abidələr var. Onların öyrənilməsi və qorunmasına dövlət tərəfindən yüksək diqqət və qayğı göstərilir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan arxeoloji tədqiqatlardan və abidələrimizin qorunmasında əldə olunmuş uğurlardan bəhs edilir. Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi sahəsində əldə olunmuş uğurlar bir daha onu göstərir ki, dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Muxtar respublikamızın ərazisindəki hər daşın, hər torpağın altında bir tarix yaşayır. Bu tarixi öyrənməklə yanaşı, onu qorumaq, təbliğ etmək hər birimizin ən mühüm vəzifəsi və vətəndaşlıq borcumuzdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, arxeoloji tədqiqatlar, abidələr.*

Dünyanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda xeyli abidələr var. Onlar Azərbaycanın həm yazıyaqədərki, həm də yazının meydana çıxmasından sonrakı tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin 1993-cü ildən başlayan ikinci dövründə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da bu sahəyə xüsusi fikir verilmişdir. Ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçılarından olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibov tərəfindən bu sahəyə göstərilən yüksək diqqət və qayğı nəticəsində bir çox abidələrimiz tarixi qoruq sırasına daxil edilmişdir. Naxçıvanda bununla bağlı bir sıra sərəncamlar verilərək tarixi abidələrimizə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir.

2001-ci ildən başlayaraq respublikamızda paleolit problemləri üzrə aparılan elmi-tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan və Hollandiya alimlərinin birgə iştirakı ilə "Beynəlxalq İNTAŞ-2000" adlı proqram hazırlanmışdır. Proqrama uyğun olaraq 2002-ci ilin sentyabr ayının 7-dən oktyabrın 1-dək Avropa alimləri Bakıya gələrək Azix, Tağlar və s. ilə yanaşı, Qazma paleolit abidəsindən tapılmış arxeoloji və paleontoloji materialları tədqiq etmişlər (1, s. 6). Azix, Dəmcili, Daş-

salahlı abidələri kimi Qazma mağarası da Qədim Daş dövrünə aid arxeoloji abidədir. Bu abidə Naxçıvanın ilk insan məskənlərindən biri olduğunu göstərir.

2001-2002-ci ümummilli lider illərdə Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə kompleks şəkildə Naxçıvan-Gəmiqaya ekspedisiyası təşkil olunmuşdur. Bununla bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov cənabları tərəfindən 2001-ci ilin aprelin 26-da "Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncama əsasən Gəmiqaya abidəsinə arxeoloji ekspedisiya təşkil edilmişdir. Ekspedisiya nəticəsində bir çox yeni qayaüstü təsvirlər və arxeoloji abidələr (Dəmyələr, İllikliqaya, Qumluq və s.) aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Bu abidələrdən bəzək əşyaları (sırgalar, boyunbağlar, üzüklər və s.), gil qablar və digər arxeoloji materiallar tapılmışdır. Tədqiqat zamanı Dəmyələr nekropolundan tapılmış şüşə muncuqlar və Qumluq nekropolundan əldə edilmiş iki ədəd tunc xəncər, Gəmiqaya ətrafında qeydə alınmış yeni qayaüstü təsvirlər daha çox maraq doğurmuşdur. Onların öyrənilməsi nəticəsində Azərbaycan arxeologiyasında mühüm yer tutan bir sıra elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Dəmyələr nekropolundan tapılmış şüşə muncuqların öyrənilməsi zamanı məlum olmuşdur ki, Naxçıvandakı arxeoloji abidələrdən bu tip muncuqlar çox az aşkar edilmişdir (10, s. 84-89; 19, s. 114-118). Dəmyələr nekropolu ilə yanaşı Şahtaxtı və Qızılburundan bu tip muncuqlar tapılmışdır (6, s. 15). Xaçbulaq (17, s. 74), Dovşanlı, Xocalı, Borsunlu, Bəyimsovov abidələrindən (18, s. 50) tapılmış şüşə muncuqlar kimi onlar da Yaxın Şərq mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza təsirini göstərən arxeoloji materiallardan olmuşdur.

Oumluq nekropolundan tapılan tunc xəncərlər (9, s. 81-85; 20, s. 117-121) formaca Gəncəçay hövzəsindən (5, s. 91), Xanlardan, Xaçbulaq yaylağından (3, s. 189), Mərdəngöl (1, s. 26, 34), I Boyəhməd (6, s. 22) Kolanı (4, s. 57) nekropollarından tapılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid xəncərlərlə bənzərlik təşkil edərək bu mədəniyyətin Naxçıvanın digər bölgələri kimi Ordubad rayonunu da əhatə etdiyini göstərmişdir.

Gilançay vadisinin Yuxarı hissəsindən tapılan yeni qayaüstü təsvirlər də Azərbaycan arxeologiyasında özünəməxsus yer tutur. Tapılan qayaüstü təsvirlər, yeni yurd yerlərindəki tikinti qalıqları onu göstərmişdir ki, qədim maldar tayfalar Qaranquş, Nəbi yurdu, Qızgəlin çuxuru, Göllər yaylaq yerləri ilə yanaşı, ətraf ərazilərdə də məskunlaşmışlar. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsi, Gəmiqaya ətrafı qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuşdur (21, s. 54-62).

Gəmiqaya ətrafında aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar zamanı Tivi kəndinin ərazisindəki Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan Orta Tunc dövrünə aid sadə və boyalı qabların tapılması da maraqlı arxeoloji materiallardan olmuşdur. Çünki 2011-2012-ci tədqiqat ilinədək, yəni bu abidədən Orta Tunc dövrünə aid gil qablar aşkar olunana qədər Gəmiqaya abidəsi istisna olunmaqla Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində istər 1968-ci ildə, istərsə də sonrakı dövrlərdə (2002, 2005, 2008, 2009-cu illər) heç vaxt bu dövrə aid

abidə qeydə alınmamışdır. Bu ərazidə qeydə alınmış Dəmyələr, İlikliqaya, Qumluq və s. abidələri Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olmuşlar. Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri (e.ə. IV-I minilliklər) ilə yanaşı, Nəbi yurdunda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı oradan e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid olan hər iki özü cilalanmış keramika məmulatı və kurqanaltı sərdəbə tipli qəbir aşkar olunmuşdur. Tədqiqat zamanı bu qəbirin quruluşuna görə Plovdağın Orta Tunc dövrü kurqanaltı sərdəbələriylə və Telmankənd kurqanlarıylə oxşarlıq təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir (24, s. 176). Haçaqayadan Orta Tunc dövrünə aid boyalı qabların tapılması bir daha sübut etmişdir ki, Tunc dövrünün bütün mərhələlərində Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində insanlar məskunlaşmışlar. "Boyalı qablar mədəniyyəti" Gilançay vadisinin aşağı hissəsi ilə yanaşı, onun yuxarı hissəsini, Gəmiqaya ətrafını da əhatə etmişdir (22, s. 67-74).

Tarixi abidələrimizin öyrənilməsi ilə yanaşı, dövlət tərəfindən onlara yüksək diqqət və qayğı göstərilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov cənablarının 2002-ci il 11 iyul tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan şəhərində, Əcəmi seyrəngahında "Açıq Səma Altında Muzey" yaradılmışdır. 2003-cü ildə Möminə Xatun və Qarabağlar türbəsində beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə bərpa və yenidənqurma işləri aparılmışdır. "Açıq Səma Altında Muzey"də muxtar respublikanın 5 minillik tarixinə aid ayrı-ayrı abidələrdən toplanılan müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri (qayaüstü təsvirlər, daşdan düzəldilmiş qoç heykəlləri və kitabələr, müxtəlif daş fiqurlar, qəbirüstü sənduqələr) nümayiş olunur.

Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi və qorunmasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov cənabları tərəfindən 2005-ci ilin dekabrın 6-da imzalanmış "Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Sərəncam mühüm yer tutur. Sərəncama əsasən muxtar respublikamızın bütün bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil olunaraq bir çox yeni abidələr qeydə alınaraq pasportlaşdırılmış, Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası nəşr olunmuşdur. Arxeoloji ekspedisiyaların bu gün uğurla davam etdirilməsi nəticəsində 1201 abidə qeydə alınmışdır. Onlardan 824-ü yeni abidədir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov cənabları tərəfindən 2006-cı ilin iyun ayının 28-də imzalanmış "Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında" Sərəncama əsasən türbə bərpa edilmişdir. Göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində həmçinin Xanəgah kompleksi, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı, Buzxana, İmamzadə kompleksi, Zorxana, Köhnə Qala və digər abidələr əsaslı təmir və bərpa olunmuşdur (22, s. 118). Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 2006-cı ildə "Arpaçay Tarix-Mədəniyyət Qoruğu", "Gəmiqaya Tarix-Bədii Qoruğu" yaradılmışdır.

2008-ci ilin fevralın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən aparılması nəzərdə tutulan

arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Sərəncamdan sonra 2008-2012-ci illərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində də bir çox abidələrdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır (2; 3; 4). Bu dövrdə Şahtaxtı (Q.Ağayev), Xaraba Gilan (B.İbrahimov), Ovçular təpəsi (V.Baxşəliyev, C.Marro, S.Aşurov), Oğlanqala (V.Baxşəliyev, L.Ristvet, S.Aşurov), I Maxta Kültəpəsi (S.Aşurov), Ərəbyengicə (A.Seyidov, V. Baxşəliyev), Xələc (A.Seyidov, V.Baxşəliyev), I Kültəpə (V.Əliyev), Meydantəpə (Ə.Bədəlov) Qazma mağarası (A.Zeynalov), Rəsul dərəsi (Q.İsmayilzadə, B.İbrahimli) abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində maddi və mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Ovçular təpəsi, Oğlanqala, Duzdağ abidələrindəki arxeoloji qazıntılarda yerli mütəxəssislərlə yanaşı, ABŞ, Almaniya, Macarıstan, İsveç, İtaliya, Suriya, Türkiyə və Fransa arxeoloqları da iştirak etmişlər. Plovdağda aşkar edilmiş Erkən Tunc dövrünün yaşayış və təsərrüfat tikililəri, Ovçular təpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Xələc abidələrində tapılmış Proto Kür-Araz keramikası (8, s. 65-70; 11, s. 77, 86; 12, s. 32-34), Oğlanqaladan əldə olunmuş saray qalıqları, sütun altlıqları və üzərində mixi işarələr olan təsərrüfat küpünün parçaları (14, s. 339-348; 15, s. 271-276) və s. bu tip maraqlı arxeoloji materiallardır. Ekspedisiyanın nəticələri ilə bağlı dünyanın bir çox yerlərindəki nüfuzlu jurnallarda dərc olunmuş elmi məqalələrdə Naxçıvanın qədim və zəngin tarixə malik olması geniş dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır.

Ovçular təpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə abidələrindən tapılmış Proto Kür-Araz keramikası Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşması tarixinin qədim olduğunu sübut etmişdir. Tədqiqatçılar Ovçular təpəsindən götürülən kömür analizinə əsasən abidənin e.ə. 4335-3980-cı illərə aid olduğunu qeyd etmişlər (12, s. 34). Xələcin Son Eneolit keramikası e.ə. 4300-3800-cü illərə aid edilmişdir. Oradan əldə olunmuş keramikada Uruk, Xalaf-Ubeyd mədəniyyətinin izləri aşkar olunmuşdur (11, s. 77-86). Xalaf, Ubeyd mədəniyyətinin izlərinə həmçinin Ovçular təpəsində (12, s. 11-15), Xələcdə (28, s. 76) və Sirab kəndinin ərazisindəki Zirincliyə yaşayış yerində də rast gəlinmişdir (13, s. 21). Onlar gil qabların hissələrindən ibarətdir. Bu abidələrdən əldə olunmuş gil qabların bir qrupu Urmiya hövzəsinin və Şərqi Anadolunun arxeoloji materialları ilə də bənzərlik təşkil edir.

Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı həm Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində, həm də, Eneolit, Tunc və Dəmir dövrü abidələrində Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Yaxın Şərq mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin olması bu sahədə mədəniyyətlərarası bağlılığı göstərən faktlardan olmuşdur. Töyrətəpə (25, s. 140), Babadərviş, Şomutəpə, İlanlıtəpə (26, s. 3-14) abidələrində olduğu kimi Naxçıvanda I Kültəpə arxeoloji abidəsindən tapılmış müxtəlif növ taxıl növləri və onlara məxsus əmək alətləri (5, s. 211-212) hələ Eneolit dövründə Azərbaycanda erkən əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf etdiyini sübut etmişdir. Bu abidənin Eneolit dövrünə aid təbəqəsindən aşkar olunmuş sağ və ya sol böy-

rü üsta, uzadılmış vəziyyətdə dəfnetmə (5, s. 50) qədim Şumer, Ubeyd mədəniyyətində geniş yayılmışdır. Ön Asiyadakı Təpə Sialk, Təpə Cəmşid, Təpə Giyan, İkiçayarasındakı Təpə Gaur abidələrində bu tip dəfn edilmiş insan skeletləri aşkar olunmuşdur (29, s. 18-19).

Naxçıvanın erkən əkinçi maldar tayfalarının mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı arxeoloji materiallar Ovçular təpəsi, Xələc, Damlama, I Maxta, Aşağı Daşarx, Sədərək, Xormu abidələrinin tədqiqi zamanı da aşkar edilmişdir (7, s. 15-25; 27, s. 25-36). II Kültəpə abidəsindən tapılmış dulusçuluq emalatxanası, çoxsaylı kürələr, içərisi boya ilə dolu olan küpə, bütöv boyalı qablar və xeyli miqdarda sadə və boyalı qab qırıqları yaşayış yerinin "Boyalı qablar mədəniyyəti"nin əsas istehsal ocağı olduğunu bir daha sübut etmişdir (4, s. 134). Oğlanqaladan əldə olunmuş saray qalaqları, sütun altlıqları və üzərində mixi işarələr olan təsərrüfat küpünün parçaları nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu abidə Şərur düzənliyini əhatə edən, özünəməxsus yazı sistemində malik kiçik bir dövlətin paytaxtı olmuşdur. Yaşayış yeri Atropatena dövründə mühüm inzibati mərkəzə çevrilmişdir (4, s. 339-348; 15, s. 271-276). Duzdağ abidəsində aparılan araşdırmalar zamanı oradan Son Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid gil qablar və daş əmək alətləri tapılmışdır. Abidədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində oranın dünyanın ən qədim duz mədənlərindən biri olduğu müəyyən edilmişdir. Duzdağdan aşkar edilmiş Son Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid gil qabların I Kültəpə, II Kültəpə abidələrində olduğu kimi daş əmək alətləri ilə birlikdə olması bu alətlərin daha geniş istifadə olunduğunu göstərmişdir (16, s. 229-244). Maxtada aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bir çox yeni arxeoloji materiallar-metal istehsalı ilə bağlı olan daş qəlib və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocaq aşkar edilmişdir. Onların içərisində üzərində iki ədəd balta və iki ədəd digər alətin tökülmesi üçün xüsusi yerlər olan daş qəlib daha çox maraq doğurmuşdur. Bunun səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, həmin tapıntıya qədər Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrdən daş qəlib aşkar edilməmişdir. Bu dövr abidələrindən tapılan qəliblərin hamısı gildən düzəldilmişdir. Abidədən tapılmış metal istehsalı ilə bağlı olan daş qəlibin və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocağın öyrənilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, yaşayış yerində metal istehsalının bütün mərhələləri icra olunmuşdur (4, s. 65-70).

Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi və qorunmasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin "Xan Sarayı" Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında" 2010-cu ilin 23 oktyabr tarixli, "Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Naxçıvanşünaslıq Mərkəzinin yaradılması haqqında" 17 fevral 2011-ci il tarixli Sərəncamları da mühüm yer tutur.

Naxçıvanın qədim və zəngin tarixinin öyrənilməsində muxtar respublikada keçirilən beynəlxalq simpoziumların əhəmiyyəti də böyükdür. "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (24-25 aprel 2009-cu il), "Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" (20-24 iyul 2011-ci il), "Naxçıvan İlk şəhər və Duzdağ" (27-28 iyul 2012-ci il) və digər mövzularda keçirilən beynəlxalq sim-

poziumlarda edilən məruzələrdə Azərbaycanla yanaşı dünyanın bir çox alimləri iştirak etmişlər. "Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" (20-24 iyul 2011-ci il) mövzusunda keçirilən simpoziumda Türkiyə, İran, ABŞ, Ukrayna və Fransadan 13, Azərbaycandan 30, o cümlədən Bakadan 10 tarixçi alim iştirak etmişdir. Onlar Naxçıvanın 5 min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşdığını, yəni şəhərsalma mədəniyyətinin Naxçıvanda 5 minillik tarixi olduğunu təsdiqləmiş və "Gəmiqaya" tarixi abidəsinin YUNESKO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilməsinin vacibliyini vurğulanmışlar. "Naxçıvan İkinci şəhər və Duzdağ" (27-28 iyul 2012-ci il) mövzusunda keçirilmiş simpoziumda Azərbaycanla yanaşı ABŞ, Fransa, İran, Gürcüstan, Türkiyə, Macarıstan, Ukrayna və Sankt-Peterburqdan 19 nəfər tədqiqatçı iştirak etmişdir. Simpoziumda edilən məruzələrdə Duzdağın dünyanın ən qədim duz mədənlərindən biri olduğu təsdiqlənmişdir.

Aşkar edilmiş yeni abidələrin tədqiqi onu göstərir ki, müxtər respublikamızın ərazisindəki hər daşın, hər torpağın altında bir tarix yaşayır. Abidələrimizin öyrənilməsi sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər bir daha onu qeyd etməyə əsas verir ki, dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri Naxçıvan Müxtər Respublikasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü): 6 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
2. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 152 s.
3. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, 302 s.
4. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, 312 s.
5. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
6. Алиев В.Г. Культура расписной керамики в Азербайджане: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. Баку: 1966, 20 с.
7. Ашуров С., Əliyev O. Naxçıvanın erkən əkinçi maldar tayfalarının mədəniyyəti // Azərbaycan arxeologiyası, c. 13, № 1, s. 15-25.
8. Ашуров С.Н., Бахшалиев В.В., Хусейнова С.А., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. I Maxta qədim yaşayış yerində 2010-cu il qazıntıları / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 65-70.
9. Бахшалиев В.В. Ordubad rayonunun Bist kəndi ətrafında Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid abidələr // Naxçıvan Mühəllimlər İnstitutu, Xəbərlər, Naxçıvan: Məktəb, 2006, s. 81-85.
10. Бахшалиев В.В. Дəmyələr nekropolу Erkən Дəmir дəvrүнүн yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, № 4, Naxçıvan, Tusi, 2006, s. 84-89.
11. Бахшалиев В.В. Хələс керамикasının xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərləri, 2011, c. 7, № 3, s. 77-86.

12. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının nəticələri) (First Pre Liminary Report the 2006-2008 seasons). Bakı: Elm, 2010, 156 s.
13. Baxşəliyev V.B., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
14. Baxşəliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S.H. Oğlanqalada 210-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri / Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar-210, Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 339-348.
15. Baxşəliyev V.B. Oğlanqala Dəmir dövrünün səhəri / Naxçıvan: İlk yaşayış və səhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, s. 271-276.
16. Catherine M., Bakhshaliyev V., SANZ S (Nizami Aliyev'in işbirliyiylə). Duzdağı tuz mədəninə arxeoloji tədqiqatlar (Naxçıvan, Azərbaycan) // Türkiyə Bilimlər Akademisi Arxeoloji Dergisi (TÜBA-Ar)-13, 2010, s. 229-244.
17. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии и эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
18. Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı: Az SSR EA, 1989, 118 s.
19. Xəlilov T.F. Dəmyələr nekropolundan aşkar olunmuş şüşə muncuqlar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 3, s. 114-118.
20. Xəlilov T.F. Qumluq nekropolundan tapılan tunc xəncərlər //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2008, № 1, s. 117-121.
21. Xəlilov T.F. Yuxarı Gilançay vadisindən tapılan yeni qayastü təsvirlər //Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı: Nafta-Press, 2008, № 2, s. 54-62.
22. Xəlilov T.F. Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan tapılan keramikalar //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2013, c 9, № 1, s. 67-74.
23. Mahmudov Y.M., Şükürov K. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı: Təhsil, 2007, 129 s.
24. Müseyibli N., Bədəlov Ə. Gəmiqaya qəbir abidələri / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprelə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, s. 175-181.
25. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения эпохи энеолита (VI-IV тыс. до н.э.) Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
26. Нариманов И.Г. О земледелии энеолита в Азербайджане // СА, 1971, № 3, с. 3-14.
27. Seyidov A. Naxçıvanın Eneolit abidələrinin Azərbaycan arxeologiyasında yeri // Azərbaycan arxeologiyası, c. 13, № 1, s. 25-36.
28. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 218 s.
29. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

Тогрул Халилов

**ДОСТИЖЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ И ОХРАНЕ
ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА**

Нахчыванская Автономная Республика имеет древнюю и богатую историю. В этом регионе находится значительное количество памятников, относящихся к разным историческим периодам. Азербайджанское государство проявляет большое внимание и заботу в деле изучения и охраны памятников старины. Статья посвящена результатам, достигнутым в деле охраны памятников и археологическим исследованиям в автономной республике. Результаты изучения памятников Нахчывана лишней раз указывают на то, что Нахчыванская Автономная Республика является одним из древних центров цивилизации.

Ключевые слова: Нахчыван, археологические исследования, памятники.

Togrul Khalilov

**ACHIEVEMENTS IN STUDYING AND PROTECTION
OF MONUMENTS OF NAKHCHIVAN**

Nakhchivan Autonomous Republic has ancient and rich history. There is the significant amount of the monuments concerning by the different historical periods in this region. The Azerbaijan state shows great attention and care in business of studying and protection of ancient monuments. The paper is devoted to the results reached in business of protection of monuments and to archaeological researches in autonomous republic. Results of studying of the Nakhchivan's monuments once again point out that Nakhchivan Autonomous Republic is one of the ancient centers of civilization.

Key words: Nakhchivan, archaeological researches, monuments.

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)